

КРАЄЗНАВЧА МОЗАІКА

КРИЗЬ ТЕНЕТА ВІРНОПІДДАНСТВА

(До історії Ніжинського полку у XVII — XVIII ст.)

Багато лиха в минулому зазнала щедра ніжинська земля. Одразу після 1654 року царизм намагається приборкати козацьку старшину і ліквідувати автономію України. Відомий історик М. Грушевський так писав про підступну політику царського уряду: «Ця безсоромна холодно-обачлива політика викликала серед вождів українського суспільства XVII століття огиду до Москви і одчайдушні спроби розірвати зв'язок з нею, спираючись на ту чи іншу політичну силу, тобто те, що зветься українським сепаратизмом». Однією з відчайдушних спроб була політика щодо Москви наступника Б. Хмельницького — гетьмана І. Виговського. Він був певен у тому, що самостійність — це не утопія, і тільки вона врятує український народ. Його політику підтримував Ніжинський полковник Г. Гуляницький. Московське військо на чолі з князем Трубецьким рушило на Конотоп, 21 квітня 1659 року воно облягло місто, де в замку оборонявся Гуляницький з чотирма тисячами козаків. Обложені потрапили в скрутне становище. Ніжинських козаків терзав голод і холод. Але хоробрі вояки нізачо не хотіли здаватися ворогові. Одержавши улесливого листа від князя Трубецького полковник Г. Гуляницький наказав відкрити вогонь з гармат і рушниць, що було відповіддю поневолювачам. «Ми сіли на смерть, — гукали козаки, — не сддамо містав». 27 червня 1659 року гетьман І. Виговський разом з татарами рушив на допомогу Конотопові. Московське військо опинилося між двома вогнями, зазнало страхітливої поразки. У полоні опинився воевода Пожарський.

Видатний російський історик С. Соловйов так описував наслідки Конотопської битви: «Цвіт московської кавалерії загинув за один день, і московський цар більше ніколи не зможе зібрати таку чудову армію. Цар Олексій Михайлович з'явився перед своїм народом у жалобному вбранні, і Москву охопила паніка. Ходили поголоски, що цар збирався перебраться до Ярославля за Волгою і що Виговський наступає прямо на Москву».

Здавалося, наступила довгождана воля для України. Але доля трагічно відвернулася від новонародженої козачої держави. Чвари серед старшини, незгоди між старшиною і селянством, яке боялося повернення польських панів на Україну, тиск трьох могутніх держав того часу — Туреччини, Москви, Польщі — все це привело до загибелі держави, яка ще недавно примушувала рахуватися з собою володарів Варшави і Москви. Невдала спроба гетьмана І. Мазепи визволитися з-під ярма Москви ще більше погіршила становище України. Підозрілий цар Петро I поставив собі за мету остаточно знищити автономію України.

На прохання гетьмана І. Скоропадського підтвердити угоду між Москвою і Україною, укладену на Переяславській раді 1654 року, цар різко відповів: «Українці й так мають більше вольності ніж будь-усякий народ на землі». І це говорилося у той час, коли за наказом царя протягом 1721 — 1725 років гетьманщина щороку давала 20—30 тисяч козаків (для населення Лівобережної України, яке налічувало 1,2 мільйона — це була досить велика цифра) на будівництво Ладозького каналу, де чимало їх гинуло від холоду і голоду. Грізний цар справді був духовним попередником генсека Сталіна, який після страхіть голоду 1933 року цинічно заявляв, що жити в СРСР стало краще й веселіше. Як відомо, у 1718 році Петро I влаштував суд над власним сином Олексієм. На суді були присутній гетьман І. Скоропадський і частина козачої старшини. Царські вельможі, добре знаючи свого самодержця, винесли смертний вирок нещасному царевичу. Коли запитали думку українців, то вони відповіли: «Не можемо ми бути суддями між батьком царем та сином, бо в такому разі не можна бути безстороннім». Відповіді не сподобалась недовірливому цареві. Ще в 1714 році він одібрав у гетьмана право призначати полковників. Щоб призначити росіянина на посаду полковника найбільшого міста на Лівобережній Україні — Ніжина, він примусив гетьмана віддати свою 15-річну дочку за сина царського улюбленця Петра

Толстого. Син царського фаворита керував Ніжинським полком з 1714 року по 1727 рік. І помер від надмірного вживання спиртних напоїв. Царська адміністрація дала йому таку характеристику: «Толстой владел излишним по случаю, что за ним дочь бывшего гетьмана Скоропадського», тобто зловживав службовим становищем. У 1711 році, коли Петро I ледве не опинився в лабетах турецьких яничарів під час невдалого Пруського походу, багато представників слов'янських народів втекли від турецької помсти, наприклад, сербські дворяни Милорадовичі. Петро I щедро роздавав українські маєтки цим дворянам, маючи на увазі використати їх проти української старшини. Так, в 1711 році цар подарував сербському дворянину Милорадовичу в Ніжині три будинки і досить велику кількість землі, суворо наказавши у своїй грамоті, щоб мешканці Ніжина «не дерзали ему, полковнику Милорадовичу, чинить трудности и препятствия». Царська імперія розросталась, розкіш царського двору вражала іноземців, а платили за всі народні маси. І, звичайно, народні маси найбільш родючих околиць, до яких належала і Україна. Ось цифри: царський уряд в 1724 році здер з України податків на 600% більше, ніж за попередні роки. На російсько-турецьку війну (1735—1739 рр.), Україна витратила 1,5 мільйона карбованців (пуд жита тоді коштував 1 карбованець). Царський уряд прагнув використати величезні природні багатства України для російської промисловості. Багато українських товарів дозволено було вивозити тільки через російські порти в Прибалтиці — особливо сало, віск, олію. Це викликало незадоволення купців великих міст Чернігівщини.

Проводячи колоніальну політику, царський уряд здійснював дальші кроки до повної ліквідації автономії України. Російська цариця Катерина II завершила справу, що її почав на Україні Петро I.

І недаром великий Тарас так писав про цих «великих» гнобителів українського народу:

«Це той первий, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая — доконала
Вдову сиротину».

Німецька принцеса, яка стала членом династії Романових через шлюб з недолугим царем Петром III, була відданою прибічницею русифікації і централізації. Їй була ненависна автономія України.

Вже через два роки після вступу на російський престол, вона в 1764 році ліквідувала посаду гетьмана на Україні, говорячи, що коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу. Управління Лівобережною Україною перейшло до Малоросійської колегії, яку очолив царський генерал П. О. Рум'янцев. Керуючись вказівками цариці, він проводив хитру іезуїтську політику, нацьковував селян на козачу старшину, говорячи, що кривди їх — це наслідок — відсталості малоросійських звичаїв. Прояви самостійницьких тенденцій у старшини жорстоко карались, а тим, хто не був заражений «хворобою самостійності» пропонувалися привабливі посади, зрівняння в привілеях з російським дворянством, Прагматичні показати, яким «освіченим» є її правління, Катерина II заснує в 1767 році свою знамениту «Комиссию для сочинения нового уложения». До складу комісії повинні були увійти і депутати від Ніжинського полку — від старшини, міщанства і купецтва.

П. О. Рум'янцев досить енергійно втручався у вибори депутатів від міста Ніжина. Існувало два накази, від міщан, які складали 32,8% населення, від старшини і козаків, які складали 55%.

Але щоб добитися остаточної перемоги, Рум'янцев запропонував дати ще третій наказ — від російських купців, яких було 11 чоловік.

Це викликало незадоволення серед грецького і українського купецтва Ніжина. На велику прикрийсть царського сатрапа представники ніжинської козачої старшини почали вимагати відновлення влади гетьмана і припинення Генерального опису Лівобережної України. Знайшовся і претендент на гетьманську булаву. Це був нащадок гетьмана Скоропадського — Іван Скоропадський. Про ненависть козачої старшини до царського сатрапа свідчать чутки такого гатунку, які розповсюджували в той час на Ніжинщині: «Коли пан Скоропадський стане гетьманом, тоді наші вольності нам відновлять, а, можливо, з допомогою татар вдаримо на москалів і з першого Рум'янцева голову знімемо». Почувши таке, царський фельдмаршал з великим роздратуванням писав цариці: «Ваше императорское величество, не можете себе представить и вообразить до какой степени коварства и своевольства здесь дошли». Про претендента на гетьманську булаву Івана Скоропадського Рум'янцев писав цариці: «Незважючи на науки, залишився козаком, всіх інших керівник, бо мріє бути гетьманом». У Рум'янцева, який навіть Суворова хотів скаржити на смерть за недисциплінованість, для самостійників була лише одна кара — смерть. Професор Ніжинського історико-філологічного інституту Г. А. Максимович у своїй науковій праці про виступ Ніжинського старшини проти Рум'янцева підкреслював малодушність на суді її верховодів: «Будучи преданы суду, некоторые из шляхетства начали терять ту бодрость и ту уверенность в своей правоте, которые проявляли в начале и обращаются к Румянцеву с прошением о помиловании». Шановний професор забув, що це було XVIII століття,

коли жакливі тортури були обов'язковими під час розправ над політичними суперниками. Але і він не приховував, що представники козацької старшини Стожко і Веснинський не боялись тортур. Відстоювали свої переконання і своє прагнення до свободи. Рум'янцев вимагав смертної кари «впертим хохлом». Але цариця відмінила смертну кару не тому, що була гуманна, вона була передбачливішою, ніж її фельдмаршал: насувалась війна з Туреччиною і дратувати старшину було небезпечно.

Зате тих представників старшини, що були на боці царизму, обдаровували щедро. Відомий О. А. Безбородько зумів скласти наказ від Чернігова на користь Росії. І негайно на столі у імператриці опинився лист Рум'янцева, де той писав: «молодой Безбородко, сын предводителя и отставного судьи генерального, более двух лет при мне благополучно находится и в дела разные употребляется. Ваше императорское величество, явите им милость и другим пример в щедрости подать извольте». Царицю не треба було умовляти, нащадок козачої старшини Безбородько перетворився на придворного, який витрачав на свій розкішний обід аж 50 тисяч карбованців (кріпак коштував 25—30 крб.)

«Це чарівний палац!» — в захопленні вигукнув шведський король, побачивши розкішний палац Безбородька в Петербурзі.

У селі Вертіївці Ніжинського повіту у нього був 2661 кріпак, а в Носівці налічувалося 1226 кріпаків. А таких сіл він мав так багато, що навіть не пам'ятав їх назв, а пам'ятає у нього була чудова.

Трагедія України полягала в тому, що народні маси не підтримували козачу старшину в її прагненні відновити самостійність держави. Цим підступно скористався царський уряд, весь час нацьковуючи «чернь» на тодішню інтелігенцію — козачих отаманів.

Знаючи, що старшина може народжувати в своєму середовищі таких, як Мазепа, Орлик, Полуботок, царі застосовували підступну політику кийка і пряника. Кийок — це жорстоке знищення борців за Україну, а пряник — десятки тисяч десятин родючої української землі, дворянські титули, тисячі кріпаків. Що ця політика давала чудові результати, свідчать висловлювання ренегатів українського народу. Послухаймо хоча б небожа Безбородька, князя Віктора Кочубя: «Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж хто інший». А князь Безбородько, на совісті якого знищення разом з Рум'янцевим Гетьманщини, промовляв слова, під якими із задоволенням підписалась би Катерина II:

«Малейшее ослабление самодержавия повлекло бы за собой отторжение многих провинций, ослабление государства и бесчисленные народные бедствия».

Понад 100 тисяч українських дворян з'явилося на Лівобережній Україні, як тільки вони довідались, що Катерина II зрівняла їх з російським дворянством. Саме в той час, коли на арену вийшли Галагани, Селецькі, Саливонівчі, склався шкурний тип малороса, підлабузницький і безпринципно-лицемірний, який байдууже, а то навіть і вороже ставився до української справи і за тепле місце поповнював лави її лютих гнобителів. Нащадки гетьманів, полковників, отаманів голосніше самих росіян паплюжили мазепинців і всіляко вихваляли «єдину і неподільну».

І дуже прикро, що великі письменники українського походження приєднувались до несамовитого хору апологетів романівської імперії. Наш Гоголь, незрівнянний Гоголь вкладає в уста вмираючого в страхітливих муках отамана Тараса Бульби слова, які охоче повторив би кожен монархіст-чорносотенець: «Уже и теперь чуют дальние и ближние народы: подымается из Русской земли свой царь, и не будет в мире силы, которая бы не покорилась ему». На кого з російських царів натякає великий письменник, мабуть, на самого Миколу I? Шкода, що Микола Васильович не побачив кінця Кримської війни.

А інший випускник Ніжинської вищої школи Євген Гребінка устами гетьмана Богдана Хмельницького так уславлює єдиновірну Русь:

«Еще горит для нас звезда спасения
В народе нам единокровном,
В единоверной нам Москве».

А пророчий сон, який бачив гетьман, привів би в захоплення самого Миколу I, який все життя мріяв бути жандармом Європи:

«И вижу: там царство без границ
Надвинулось на многие моря,
И запад, и восток, и юг, и север
В одно слилось, везде язык славянский,
Везде святая, праведная вера;
И правит им один великий царь.
И царство то — чудесная Россия».

Протягом XIX століття на Україні склався могутній український клан великих поміщиків і капіталістів, яким ворожа була ідея незалежності України, які чудово почувалися під захистом могутньої імперської армії і численної російської бюрократії. Їх ідеологію висловив нашадковий гетьмана І. Скоропадського, депутат від Чернігівщини І. В. Державної думи Г. В. Скоропадський: «Весь малороссийский народ чувствует и сознает себя народом русским. Не говорите нам об обособлении, об автономии, ибо она нужна нашим врагам, а нам нужна единая могучая Россия». Під цими словами із задоволенням підписалися б цар Микола II, П. Столипін, ватажок червоних карателів України М. Муравйов і генсек Й. В. Сталін.

До речі, ми лаємо Сталіна за його страхітливі злочини щодо українців, але час-то забуваємо, що Сталін дещо запозичив від царського режиму, видатними діячами якого були Петро I і Катерина II.

Ми недавно святкували ювілей наших Фермопіл — битви під Крутами, і не завадило б нам згадати слова видатного діяча українського національного руху Д. Донцова з нагоди крутянських подій: «На великій Україні, — писав він ще в 30-ті роки, — майже ніхто не думав, що герої, які впали під Крутами, положили головами влас- тиво в боротьбі з Петром I і Катериною II».

Володимир СИМОНЕНКО.

м. Ніжин

СОБОР ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Після першого вибуху Троїцький собор поволі здригнувся і, наче живий велетень, тричі «поклонився» на всі чотири боки, однак під поглядом місцевих голяфів руйнівних справ не розвалився на великі і малі безформні брили... Тільки наступного дня, після значного збільшення заряду вибухівки, на очах у сотень спостерігачів почали руйнуватись масивні стіни, склепіння, аркади, які у хмарах ідкого пилу з гуркотом падали на землю ззовні і на підлогу величного по формах і об'єму інтер'єра тільки що зруйнованого головного храму колишньої козацької держави.

Так жаркого літа 1962 року у Глухові було знищено ще один величний пам'ятник чи красень культової архітектури і національної культури — Троїцький собор, який до того трагічного дня в ряду історичних пам'яток України значився під № 6.

За архівними документами, які відносяться до другої половини 17 століття, відомо, що на місці Троїцького собору стояла дерев'яна церква Святої Тройці, котру було закладено у 1657 році, а знесено у 1720 році. Тоді ж на цьому місці розпочали будівництво з цегли державного за архітектурними формами і призначенням собору Святої Тройці. По завершенні робіт унікальний храм мав понад 40 метрів в довжину і був більше тридцяти метрів висотою.

Як видно з документів, Собору гетьманської столиці весь час не щастило: він двічі горів у недобудованому стані (1748 і 1784 рр.), декілька разів саморуйнувався, а у 1759 р. на нього впала з північного боку височенна давниця! Падаючи, вона розкопала собор по вертикалі на дві частини... Враховуючи часті руйнування, зміну за віком зодчих і архітектурних стилів (від козацького бароко до раннього класицизму), цей собор будувався понад 90 років, — храм був освячений у 1806 році, коли він перестав бути «державним інструментом»...

Слід відзначити, що у пожежі 1748 року згоріло 275 житлових будинків, а також багато торгових рядів, шкіл і госпіталів, які знаходились у межах тодішньої фортеці. Сліди тієї (і наступної) пожежі можна побачити сьогодні, якщо зазирнути в товщу «культурного слою», де можна знайти обуглену деревину, рештки (черепки) побутової і декоративної кераміки і фарфору, а також спотвореного у «вогні віку» склопосуду.

Для ліквідації наслідків пожежі 1748 року до Глухова прибули відомі на той час архітектори — Іван Мергасов і Андрій Квасов, котрі протягом 1748 — 1750-го років розробили багато проєктів реконструкції і нові забудови знищеного вогнем міста. У той час Квасов взяв на себе загальне керівництво по добудові собору, однак за відсутності коштів, які більше витрачались на відбудову адміністративних будівель, справи йшли погано.

У 1752 — 1754-х роках Квасов очолював «Особую экспедицию» о строении (строительстве) городов Глухова і Батурина. Цікаво знати, що у зазначені роки із Глухова до Батурина було перенесено резиденцію гетьмана нашої козацької держави Кирила Розумовського, якому імператриця Єлизавета Петрівна там подарувала майже всі ті землі, що колись належали гетьману Івану Мазепі. Однак основні «атрибути» державності, як Генеральні старшини (канцелярія), скарбниця і... торна залишилися у Глухові. У згадані вище роки під керівництвом Квасова був розроблений перспектив-